

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОНЯТТЄВИХ КАТЕГОРІЙ У ПАРАДИГМІ ФУНКЦІОНАЛЬНОЇ ГРАМАТИКИ (на прикладі категорії допустовості в турецькій мові)

Сорокін С. В.

Київський національний лінгвістичний університет

У пропонованій статті досліджено проблему кваліфікації ключових понять функціональної граматики: поняттєвої і семантичної категорій, категорійної і типової мовленнєвої ситуацій, функціонально-семантичного поля й інвентаризації мовних засобів. Розглянуто питання співвідношення функціональної і когнітивної парадигм у лінгвістиці з погляду створення інтегральної функціональної граматики. Як зразок наведено аналіз дослідження способів і засобів реалізації поняттєвої категорії допустовості в сучасній турецькій мові на мовному і мовленнєвому рівнях: здійснюється інвентаризація мовних засобів на позначення допустовості, виводиться типологія мовленнєвих ситуацій у межах поняттєвої категорії допустовості. Методологічна основа дослідження – функціональний аналіз, антропоцентричний підхід.

Ключові слова: турецька мова, функціональна граматика, поняттєва категорія, типова мовленнєва ситуація, допустовість.

В представленной статье исследуется проблема квалификации ключевых понятий функциональной грамматики: понятийной и семантической категорий, категориальной и типовой речевой ситуаций, функционально-семантического поля и инвентаризации языковых средств. Рассматривается вопрос соотношения функциональной и когнитивной парадигм в лингвистике с точки зрения создания интегральной функциональной грамматики. Как образец приводится анализ исследования способов и средств реализации категории уступительности в современном турецком языке на языковом и речевом уровнях: осуществляется инвентаризация языковых средств, обозначающих уступительность, выводится типология речевых ситуаций в рамках понятийной категории уступительности. Методологическая основа исследования – функциональный анализ, антропоцентрический подход.

Ключевые слова: турецкий язык, функциональная грамматика, понятийная категория, типовая речевая ситуация, уступительность.

The submitted paper deals with the problem of qualification of the key terms in functional grammar such as conceptual and semantic categories, categorial and typical speech situations (patterns), functional and semantic field and the inventorization of language means. There has been analyzed the problem of the correlation between functional and cognitive linguistics from the point of view of the construction of integral functional grammar in a certain language. The analysis of the means and ways of the realization of conceptual category of concession in Turkish has been given as an example: the inventorization of the language means realizing concession has been made; the typology of speech patterns within the conceptual category of concession has been constructed. The methodological basis of the investigation made is the functional analysis and anthropocentric approach.

Key words: the Turkish language, functional grammar, conceptual category, typical speech situation (pattern), concession.

Протягом останніх десятиліть одним із найбільш продуктивних напрямів вивчення семантики мовних засобів й особливостей їх функціонування залишається функціональна граматика. Функціональний, або цільовий, підхід до вивчення граматики доволі різномірний за процедурами дослідження мовного матеріалу, так само як і за одержаними результатами, проте в його основі перебуває єдина методологічна настанова, яка полягає у виході за межі

класичного для структурної лінгвістики вивчення мови як системи, замкненої в самій собі. Функціональна граматики залучає до дослідження і позамовні явища, як-от: прагматичні чинники й настанови процесу комунікації, умови комунікації, так званій “чинник людини в мові” тощо.

Функціоналізм у світовій лінгвістиці не є напрямом гомогенним і монолітним із багатьох поглядів, і здобутки функціоналістів доволі істотно варіюють у різних країнах і навіть у різних функціоналістичних школах у межах однієї країни [12]. Тому функціоналізм, наприклад, американський, принципово відрізняється від того напрямку, що виник у 80-х роках минулого століття у вітчизняному мовознавстві й продовжує продуктивно розвиватися дотепер. Насамперед ідеться про вихідні теоретичні постулати й здобутки Санкт-Петербурзької школи функціональної граматики (праці О. В. Бондарка і його adeptів), на які ми головним чином спираємося, хоча й із певними модифікаціями.

Методологічні принципи, закладені й розвинуті у працях представників згаданої лінгвістичної школи, ґрунтуються насамперед на поняттях функціонально-семантичного поля як системи різнорівневих засобів реалізації певної семантики (семантичної категорії), категорійної ситуації як варіанта реалізації інваріантної семантичної категорії. Такий підхід дає доволі цінні з наукового погляду результати як спосіб дослідження семантики, насамперед семантики граматичної. Не буде зайвим згадати про те, що функціональна граматики розроблюваного типу реалізується фактично на перетині функціональної і когнітивної лінгвістики [10, с. 89], оскільки спрямована не лише на вивчення семантики мовних засобів, але й на розкриття ментальних особливостей з урахуванням етнонаціональних чинників. Результати таких функціональних студій становлять науковий інтерес, зокрема з контрактивного погляду, особливо коли до вивчення залучаються дані генетично і типологічно відмінних мов.

Основними методологічними принципами будь-якого функціонального дослідження є постульований С. О. Карцевським “асиметричний дуалізм мовного знака”, що передбачає відсутність ізоморфізму між планом вираження і планом змісту мовної одиниці, а також антропоцентричний підхід, який ставить у центр дослідження мовця. Ключовий момент дослідницької парадигми функціональної граматики становить рух від значення (семантики, функції) до засобів їхньої реалізації, на відміну від структурного підходу, який обмежувався лише рухом від форми до значення.

У зв'язку з викладеним вище вважаємо за необхідне зробити кілька ремарок стосовно процедури функціонального аналізу, цільових настанов дослідження й окремих термінів функціонально-граматичного підходу саме в контексті пропонованого дослідження. Передусім потребує коригування власне процес польового моделювання, широко використовуваний у функціональному підході, основи якого закладені у працях О. В. Бондарка (процедура побудови функціонально-семантичного поля як метод групування мовного матеріалу). Польовий підхід уже протягом тривалого часу залишається важливою методологічною основою у вітчизняних лінгвістичних студіях, зокрема й у поширених нині когнітивній і функціональній парадигмах. Ключовим кроком польового моделювання, крім власне виведення інвентарю мовних засобів, є ієрархічне розташування складників поля від центру (ядра) до периферії. Не викликає жодного сумніву необхідність інвентаризації досліджуваних мовних засобів, проте з погляду семантичного чи цільового підходу доцільність власне ієрархічних побудов, від яких “віє” класичним структуралізмом, викликає певні сумніви. Тому у функціональній граматиці розроблюваного типу ми відмовляємося від методу польового моделювання, обмежуючись лише процедурою інвентаризації мовних засобів.

Друга ремарка полягає у визначенні основного об'єкта аналізу, тобто тієї основи, на якій базується дослідження, і зокрема процедура інвентаризації мовних засобів. У функціональному підході, на якому ґрунтується представлене дослідження, такою основою є так звана семантична

категорія, яка за певними підходами збігається з поняттєвою категорією в її універсальному розумінні [17], а за певними підходами тлумачиться як її складник. Наскільки ми розуміємо, виникнення терміна “семантична категорія” є наслідком своєрідної спроби узгодити функціональний підхід із підходом структурним через поняття значення (семантики граматичної категорії), оскільки семантична категорія – це фактично інваріант значення, що саме по собі не є поняттям, новим для лінгвістики: згадаймо проблему теорії значення, співвідношення значення і смислу у працях багатьох мовознавців. У наукових розвідках вітчизняних функціоналістів як конкретна варіантна реалізація семантичної категорії звичайно інтерпретується так звана категорійна ситуація, проте, на наш погляд, у функціонально-семантичних студіях, попри те, що вони здійснюються вже без малого сорок років, проблеми сутності й типології категорійних ситуацій так і не віднайшли чіткого й конкретного розв’язання. Та й власне самі ці два основоположних поняття так званої “граматики функціонально-семантичних полів” виглядають штучно створеними.

На нашу думку, об’єктивною основою цільового, або функціонально-комунікативного, дослідження має бути поняттєва категорія, яка давно вже відома з праць багатьох лінгвістів. Поняттєву категорію слід інтерпретувати як фрагмент екстралінгвальної дійсності, свого роду “граматикалізований концепт”, що становить частку концептуальної картини світу будь-якого етносу безвідносно до засобів її реалізації. У цьому контексті ми свідомо згадуємо доволі модне протягом останнього десятиліття поняття “концепту”, адже воно є зворотним боком поняттєвої категорії у згаданому сенсі. Світ, що оточує нас, ми розуміємо як сукупність різнорідних об’єктів і відношень між цими об’єктами. Наше розуміння (поняття) цих об’єктів і відношень відповідним чином відображується в мові за допомогою мовних засобів: поняття щодо статичних об’єктів (статичних не у фізичному плані, а в плані фіксації в когнітивній базі етносу: конкретних об’єктів, абстрактних явищ, фактів тощо) закріплені у вигляді того, що вже має достатньо традиційну для мовознавства дефініцію “концепт” (у його вузько лінгвістичному розумінні), а відношення між об’єктами (динамічні ситуації, своєрідні “скрипти”, чи “сценарії”) ми визначаємо як поняттєву категорію.

Як концепт, так і поняттєва категорія можуть мати універсальний характер, а можуть бути національно специфічними, культурно маркованими. Хоча більшою мірою це твердження стосується концептів, тобто номінацій статичних об’єктів, адже наявність концепту й відповідно засобів його об’єктивації значною мірою пов’язані з наявністю такого об’єкта в матеріальній чи духовній культурі етносу. Натомість відношення між об’єктами пов’язані не стільки з їхньою фактичною наявністю чи відсутністю, скільки з мірою абстрагованості мислення в історичній ретроспективі й розуміння (а швидше, “глибини” розуміння) цих відношень. Саме цим пояснюється більш-менш однотипний склад поняттєвих категорій у різних мовах (при можливих значних відмінностях у концептуальному інвентарі мовних картин світу), що й дозволило лінгвістам вже доволі давно вказувати на їхній універсальний характер (наприклад: час, умова, бажання, кількість, суперечливість, заперечення, ствердження, суб’єктно-об’єктні відношення і т. ін.), хоча така універсальність і може мати винятки. Водночас, повторимося, така однотипність відношень жодним чином не зумовлює однотипності в засобах їхньої мовної і мовленнєвої реалізації (вербалізації, об’єктивації), а розмаїття розуміння цих відношень представниками різних етносів і спричиняє значну варіативність граматичних категорій і форм, примат морфології над синтаксисом (як, наприклад, в арабській мові) чи синтаксису над морфологією (як у турецькій чи китайській мовах), розмаїття граматично синонімічних форм (це яскраво представлено в турецькій мові) тощо.

Отже, констатуємо, що концептуальна і, вужче, мовна картина світу будь-якої мови як із своєрідних цеглинок складається з концептів і поняттєвих категорій, які сукупно становлять наше розуміння тих чи інших фрагментів, явищ, фактів, відношень і загалом того світу,

який є навколо нас. Функціональна (а точніше, функціонально-комунікативна) граматики розроблюваного типу виконана на стику функціональної і когнітивної лінгвістики. Ми використовуємо термін “комунікативна” в контексті функціональної граматики свідомо; функціональна граматики – це граматики цільова, вона нерозривно пов’язана з реалізацією комунікативної функції як основної функції мови, адже на відміну від статичних понять навколишнього світу, існування відношень між цими поняттями можливе не саме по собі, а лише у зв’язку з певною метою.

Щодо терміна “семантична категорія”, він, на наш погляд, становить поняття трохи іншого дослідницького ярусу, відповідно й потребує трохи інших теоретичного підходу й методологічної процедури. Семантична категорія – поняття ярусу граматики семантики, а не функціональної граматики, а отже, має стосунок швидше до структурної лінгвістики.

Третя, й остання, ремарка пов’язана з фактичною реалізацією поняттєвої категорії за допомогою мовних засобів. Будь-яка поняттєва категорія, попри свій мало не універсальний характер, а може, і завдяки йому, реалізується у кожній конкретній мові своєрідно, у вигляді окремих фрагментів, причому кількість таких фрагментів від мови до мови в межах однієї поняттєвої категорії може істотно варіювати, що, знову ж таки, пов’язано з “глибиною” її розуміння, усвідомлення представниками різних етносів. Так, “глибина” розуміння екстралінгвального часу українцями і турками істотно різниться, що має свій вияв і в різній кількості позначуваних у мові часових площин, і в інвентарі видо-часових форм тощо [12]. Такі окремі фрагменти, кожен з яких є складником поняттєвої категорії, пов’язані з нею загальною ідеєю, загальним поняттям (розумінням), і водночас є більше неподільними вглиб; ми визначаємо їх як типову (або типову мовленнєву) ситуацію. Тут не зайвим буде згадати про традиційне для лінгвофункціоналізму Санкт-Петербурзької школи інваріантно-варіантне розуміння семантичної категорії і категорійної ситуації, проте, на наш погляд, доцільніше буде казати про своєрідні гіперо-гіпонімічні відношення чи узагальнювальний характер поняттєвої категорії відносно типової мовленнєвої ситуації. У зв’язку з викладеними міркуваннями зауважимо, що для побудови цільової, функціонально-комунікативної (або, за Л. В. Щербою, активної) граматики, важливим є виведення типології типових мовленнєвих ситуацій у межах відповідних поняттєвих категорій, що, зрештою, дозволить у перспективі створити повноцінну комунікативну граматику певної мови. Брак такої чіткої типології, на наш погляд, є основною вадою вже неодноразово згаданої нами радянської школи функціональної граматики, ідейним натхненником якої є О. В. Бондарко, що, зазначимо задля справедливості, жодним чином не применшує її, без перебільшення, революційного характеру для лінгвістичної науки в нашій країні й на всьому пострадянському просторі.

Пропонована стаття має на меті визначити способи і засоби концептуалізації і реалізації на мовному і мовленнєвому рівнях відношень допустовості в сучасній турецькій мові, продемонструвавши, таким чином, застосування описаних вище методологічних принципів представлення граматики явищ у межах функціонально-комунікативної парадигми.

Під допустовістю (концесивністю) мається на увазі такий тип відношень у навколишній дійсності, який вказує на реалізацію дії (реальну або потенційну) всупереч певній умові (умовам) або незважаючи на неї. В. С. Храковський формулює семантичну презумпцію допустових конструкцій як відображення “ненормального (неприродного), конфліктного співіснування або слідування ситуацій” [14, с. 10]. У цьому сенсі цілком очевидний безпосередній зв’язок допустовості з протиставністю (адверсативністю), на що неодноразово вказували лінгвісти. Крім того, деякі науковці звертали увагу на те, що допустовість як ніяка інша категорійна величина корелює з причиною, наслідком, умовою, виступаючи вершиною заперечення за певної умови – реалізованої чи не реалізованої [4]. При адверсативному способі “упаковки” інформації акцентується суперечність між реальним і належним (нормативно очікуваний

наслідок не реалізувався), а при концесивному – констатується нелогічний наслідок без будь-якої емоційної оцінки [4, с. 7]. Додамо також, що, на думку В. Ю. Апресяна, допустовість відрізняється від причинності “не лише компонентом заперечення, але й указівкою на норму, апелюванням до стандартних законів устрою світу” [1, с. 258].

І. І. Слинько, Н. В. Гуйванюк і М. Ф. Кобилянська обґрунтовують власний підхід до визначення складнопідрядних допустових речень: “Якщо в складнопідрядних умовних і причинових реченнях виражається пряма зумовленість, то в допустових – зворотна зумовленість, тобто в підрядній частині повідомляється про підставу чи умову, всупереч якій відбувається дія головної частини. Тому складнопідрядні допустові речення семантично пов’язані з умовними і причиновими. Зворотна зумовленість пов’язана з поняттям про протиставлення. Звідси зв’язок складнопідрядних допустових речень із складносурядними” [11, с. 560].

О. А. Лимаренко на прикладі англійської мови зазначає, що не можна не усвідомлювати того факту, що коли мова пропонує два різні способи “упаковки” суперечливої інформації – адверсативну і концесивну, – то вона враховує й різницю у змісті. Про цю різницю додатково свідчать кількість і якість сполучуваних засобів: якщо протиставні відношення маркуються в англійській мові лише кількома сполучниками (*but, yet, however, only*), то кількість концесивних релятивів значно вища (*although, though, even if, even though, even when, admittedly, albeit, despite, whoever, whatever, whenever, wherever* тощо), що свідчить не просто про широкі можливості мови у вираженні поступки, а й про більшу кількість і більшу “нюансованість” комунікативних ситуацій, які мовець упакує в одне складне речення з думкою про зафіксоване ним протиріччя [5]. Н. В. Веретельник, уважаючи протиставність і допустовість синтаксичними синонімами, тлумачить їх як феномен гіпо-гіперонімічного порядку [2, с. 149], на користь чого наводить аргумент про можливість взаємозамінюваних трансформацій, які передають смисл концесивної і адверсативної конструкції у незмінному вигляді. Аналогічної думки дотримується Т. Г. Печенкіна, яка вважає, що за характером синтаксичних відношень концесивність включається в контекст адверсативності [7, с. 22].

Нерідко дослідники об’єднують допустовість і протиставність у ширшу за обсягом категорію контрадикторності (суперечності, чи протиріччя). У синтаксичних студіях є різні погляди на природу контрадикторності, однак усе їх розмаїття можна звести до двох основних. Перші дотримуються думки, що контрадикторність виражає логічну суперечність між умовою і наслідком, тобто таких відношень, коли умова, що мала б перешкодити здійсненню дії, насправді такою не стала [6, с. 137]. У другому випадку головну ознаку контрадикторних конструкцій визначають як логічне протиріччя між причиною і наслідком, тобто як нереалізованість наслідку, яку мала б викликати ця причина [9, с. 29]. Зокрема, А. М. Приходько пише, що причинні, умовні і концесивні конструкції можна об’єднати в одну систему в силу подібності семантичної структури [9, с. 29]. Причинні і умовні конструкції перебувають на мінімальній відстані одна від одної, тоді як контрадикторні – значно далі. Специфіка останніх полягає в тому, що експліцитне вираження в реченні знаходять наслідок, викликаний головною причиною (перебуває поза реченням), і протидіюча причина (перебуває в реченні, є сполучною ланкою між головною причиною і наслідком). Справжня ж причина, що породила наслідок у концесивному складнопідрядному реченні, має зовнішньореченнєву природу. Відмінність причинно-наслідкових відношень від контрадикторних полягає у протилежній спрямованості дії: якщо в перших певна причина обов’язково спричиняє певний наслідок, то в других наслідок вступає в логічну суперечність з причиною, що можливо тільки за відсутності прямої зумовленості між ними [15, с. 167].

Контрадикторність у ракурсі умовно-наслідкових відношень пов’язана з поглядом на відповідні побудови як на конструкції зворотної стимулюючої зумовленості [2, с. 15]. Тісний зв’язок двох генетично споріднених категорій унаочнюється навіть при найпростіших

імплікативних *якщо-то*-трансформаціях, які відбивають ідею зумовленості. Це пов'язано насамперед із тим, що, як результат більш пізнього і відповідно більш високого рівня розвитку людського мислення, концесивні конструкції спочатку використовували як умовні [13, с. 108]. Водночас ще раз хочемо наголосити, що попри існуючу в різних синтаксичних школах тенденцію до витлумачення адверсативності і концесивності в синонімічній чи гіпогіперонімічній способи, найбільш репрезентативним є функціонально-семантичний напрямок, у якому поєднуються різні аспекти й різні погляди на інтегративне і диференційне в різних типах контрадикторних ситуацій. Водночас учені нерідко доходять висновку про відсутність між допустовістю і протиставністю чіткої межі [16, с. 233].

Доволі цікавими є студії, у яких допустовість і протиставність, а разом і співвідносні з ними з поняттєвого погляду категорії розглядаються крізь призму теорії девіації, в основі якої перебуває ідея когнітивної девіантності – відхилення від стандарту, невідповідність нормі, порушення нормального ходу подій, порушення унормованих принципів і аксіом соціодискурсивної поведінки людини, нелогічність співіснування чи слідування денотативних ситуацій тощо. У системі В. Б. Євтюхіна виокремлюються дві моделі таких девіацій: першу з них він називає ситуацією “невдалої спроби”, другу – “вдалої спроби” [3, с. 171–174]. Виділяють також третю ситуацію, яку можна охарактеризувати як “порушення стереотипних уявлень”.

В українській мові складне речення, підрядна частина якого вказує на умову, незважаючи на яку або всупереч якій відбувається дія, виражена в головному реченні, називається складнопідрядним реченням із підрядним допустом. Підрядні допустові речення відносяться до головного речення загалом. Від головного речення до підрядного можна поставити питання *незважаючи на що?* Допустове значення підрядного речення може мати різні відтінки: обмежувальний, узагальнювальний, розділовий, протиставний, яким відповідають різні формальні засоби приєднання підрядної частини до головної. З головним реченням підрядні допустові можуть пов'язуватися сполучниками: *хоч (хоча), хай (нехай), дарма що, правда, незважаючи на те що*.

В україністиці існує поділ складнопідрядних речень із підрядною частиною допустовою на різні підтипи, залежно від структурно-семантичних особливостей: виділяють власне-допустові і узагальнено-допустові речення. Власне-допустові підрядні речення виражають звичайні обставини, всупереч яким відбувається дія головного речення. Власне-допустові поділяються на обмежувально-допустові, протиставно-допустові і розділово-допустові. Обмежувально-допустове речення завжди займає постпозицію або інтерпозицію щодо головного. У протиставно-допустових реченнях, на відміну від обмежувально-допустових, підрядна частина стоїть перед головною, яка може починатися протиставним сполучником. У підрядному розділово-допустовому реченні є повторювані сполучники *чи* або *хоч*. Узагальнено-допустові підрядні речення, приєднуючись до головного сполучними словами – відносними займенниками і прислівниками та підсилювальними частками *не* або *хоч*, вказують на крайній ступінь вияву умови, всупереч якій відбувається дія в головному реченні. Якщо допустовий сполучник ускладнюється часткою *би (б)*, то підрядне речення набуває умовно-допустового значення [8, с. 147].

Зважаючи на висловлені вище міркування можемо констатувати, що допустовість як поняттєва категорія є доволі суперечливою і з погляду її інтерпретації, “накладання” на інші поняттєві категорії, так і відповідно з погляду засобів її реалізації. Побудова інвентарю мовних засобів, за допомогою яких у турецькій мові реалізується допустовість, потребує усвідомлення необхідності диференціації цих засобів у трьох групах: 1) мовні засоби, які специфіковано реалізують допустовість; 2) мовні засоби, що одночасно реалізують допустовість і протиставність; 3) мовні засоби, які реалізують допустовість ситуативно.

З погляду ярусної належності констатуємо, що мовні засоби, які специфіковано чи ситуативно реалізують допустовість можуть бути: а) лексико-морфологічними (реалізація сполучниками в межах складносурядного речення – найменш типовий для аглютинативної турецької мови варіант); б) морфосинтаксичними (реалізація за допомогою клауз у межах простого поширеного речення – найбільш типовий для турецької мови варіант); в) синтаксичними (реалізація у вигляді складнопідрядного умовного речення – з погляду частотності посідає медіальну позицію між названими вище варіантами, хоча власне складнопідрядні речення, за незначними винятками, для турецького синтаксису становлять ситуацію нетипову).

Широка варіативність мовних засобів зумовлена змістом поняттєвої категорії допустовості в турецькій мовній картині світу; цей зміст ми класифікуємо за такими типовими мовленнєвими ситуаціями, кожна з яких, як зазначалося вище, становить своєрідний мінімальний фрагмент навколишньої дійсності, що вичленується мовцями в межах загальної поняттєвої категорії допустовості:

- 1) реалізація дії всупереч несприятливій ситуації чи умовам або неможливість реалізації дії попри наявність сприятливої ситуації чи умов (це так звана “пряма допустовість”);
- 2) реалізація чи неможливість реалізації дії на фоні малореальної чи нереальної умови (це так звана “умовно-обмежувальна допустовість”);
- 3) реалізація чи неможливість реалізації дії на фоні узагальнення обставин чи умов реалізації (нереалізації) такої дії (це так звана “узагальнена допустовість”). Найбільш широкою за обсягом і варіантами реалізації є пряма допустовість.

Нижче зупинимося на співвідношенні описаних типових мовленнєвих ситуацій з інвентарем формальних мовних засобів, які реалізують їх у мові і мовленні.

Типова мовленнєва ситуація “реалізація дії всупереч несприятливій ситуації чи умовам або неможливість реалізації дії попри наявність сприятливої ситуації чи умов” у турецькій мові реалізується за допомогою таких мовних засобів:

- 1) допустовий герундіальний комплекс (-*dipi halde*), наприклад: *Bütün ay çok çalıştığı halde sınavda başarılı olamadı* – Хоча він і працював інтенсивно протягом місяця, він не зміг скласти іспит. *Parası çok olduğu halde çok bencil biri* – Незважаючи на те що в нього багато грошей, він дуже жадібний. Цей герундіальний комплекс, так само як і всі інші морфосинтаксичні утворення в турецькій мові, становить базу для творення клауз (за термінологією Ш. С. Айлярова, розгорнутих членів речення), які входять на правах інклюзивного члена до складу простого поширеного речення і становлять найбільш частотний для аглютинативних мов, зокрема й турецької, спосіб позначення розчленованих мовленнєвих ситуацій (у більш звичних для нас індоевропейських мовах цю функцію виконують підрядні речення різних типів у межах складнопідрядного речення).

Під час інтеграції таких допустових клауз слід мати на увазі низку особливостей: а) суб'єкт допустової клаузи, як і будь якої обставинної клаузи, утвореної на основі герундія (або, за іншою термінологією, субстантивованого особового дієприкметника *-dik / -ecek*), ставиться в основному відмінку (виняток становлять лише ввідні клаузи *-diği gibi* і *-diğine göre* у разі, коли вони позначають типову мовленнєву ситуацію “посилання на джерело інформації”, наприклад: *İTERFAKS Haber Ajansa'nın bildirdiği gibi, Molla Ömer Pakistan'a kaçtı* – Як повідомило інформагентство “Інтерфакс”, мулла Омар утік до Пакистану); б) допустові герундіальні комплекси не слід плутати зі структурно схожими на них, але відмінними за значенням умовними герундіальними й усічено-інфінітивними комплексами, як-от: *-diği takdirde / -ması halinde / -ması durumunda*, що є доволі частотною помилкою тих, хто вивчає турецьку мову;

2) допустовий усічено-інфінітивний комплекс *-masına rağmen / karşın*, наприклад: *Kanun parlamento tarafından daha bir ay önce kabul edilmesine karşın henüz uygulanmaya başlanmadı – Незважаючи на те що закон був прийнятий парламентом ще місяць тому, він не почав працювати*. Особливістю цієї конструкції є оформлення суб'єкта афіксом родового відмінка. Відомо, що суб'єкт будь-якої клаузи, інтегрованої на основі усіченого інфінітива, на відміну від обставинних конструкцій, описаних у попередньому пункті, завжди оформлюються родовим відмінком (за тим лише винятком, коли суб'єкт розгорнутого звороту одночасно є і підметом речення). Допустова конструкція описуваного типу є винятком із цього правила, оскільки в сучасній турецькій мові існує стала тенденція до того, щоб її суб'єкт не оформлювався афіксом родового відмінка. На сьогодні обидва варіанти можуть вважатися такими, що відповідають мовній нормі;

3) допустова конструкція (і відповідне підрядне допустове речення), інтегрована на базі умовного афікса предикативності (афікс *-se* у відповідних фонетичних варіантах, доданий до імені або основи часу) сукупно з енклітикою *de* у відповідних фонетичних реалізаціях, наприклад: *Kanunu ihlal ettiyse de serbest bırakıldı – Хоч він і порушив закон, але його відпустили. Uçuyorsan da kuş değilsin – Хоч ти й літаєш, але ти не птах*. У такій самій функції зрідка можна побачити використання дієприслівникових форм від дієслова *bakmak – дивитися* (заперечних дієприслівників чи заперечних форм дієприслівників способу дії): *bakmadan, bakmaksızın*, набагато рідше *bakmayarak, bakmayıp, bakmaya bakmaya* – досл.: *не дивлячись на* (порівняймо той самий приклад: *Kanunu ihlal etmesine bakmaksızın serbest bırakıldı*. Така форма не є частотною, і навіть за звучанням своїм не дуже “природна”, проте все ж таки трапляється, особливо в офіційно-ділових текстах);

4) допустовий інфінітивний комплекс *-makla beraber/ birlikte*, наприклад: *Hava güzel olmakla beraber sokağa çıkmayacağım – Хоча погода й гарна, але я не піду на вулицю*. Цей комплекс і утворювана на його базі допустова клауза є порівняно нечастотними; його відмінністю від усіх попередніх є насамперед те, що він сам не містить афікса присвійності (як конструкції 1 і 2) чи предикативності (як конструкція 3), які вказували б на суб'єкта-виконавця другорядної дії. Не слід плутати описуваний допустовий комплекс з подібним до нього усічено-інфінітивним комплексом *-masıyla birlikte / beraber*, який перебуває в основі клаузи часу, позначаючи безпосереднє слідування головної дії за другорядною, позначеною названою конструкцією, наприклад: *Ermenistan'ın DTÖ'ne girmesiyle beraber ülkedeki yatırım ortamı hissedilir bir şekilde iyileşti – Зі вступом Вірменії до ВТО (після вступу Вірменії до ВТО) інвестиційний клімат у країні відчутно поліпшився*;

5) складнопідрядне речення з підрядним допустовим, що вводиться комбінацією сполучників *gerçi... fakat/ ama – хоча... але*, наприклад: *Gerçi her °eyi biliyorsun fakat sana yüksek not veremeyeceğim – Хоч ти все й знаєш, але я не поставлю тобі високої оцінки*. Ця синтаксична конструкція, як і загалом складнопідрядні речення (крім хіба що умовних речень), турецькій мові невластива, становить кальку з індоєвропейських мов і не має жодних істотних відмінностей від подібних за структурою складнопідрядних допустових речень в українській мові;

6) крім перелічених вище мовних засобів, описувана типова мовленнєва ситуація може реалізовуватися за допомогою енклітики *-da / -de* й відповідного інтонаційного оформлення речення. Енклітика ставиться після того слова (форми), яке власне й містить допуст, наприклад: *Her şeyi biliyorum da sana yardım etmeyeceğim. Kendi çalışman gerekiyor – Хоч я все й знаю, але не допоможу тобі. Тобі треба самому працювати*;

7) ситуативно (оказіонально) типова мовленнєва ситуація, пов'язана з прямою допустовістю, може позначатися за допомогою інших засобів, які самі по собі не мають семантики допустовості: з дієприслівниками способу дії і дієприслівником супровідної дії (*-ken*), дієприкметниками, особливо від дієслів, що містять допустовість у своїй лексичній семантиці, порівняймо такі

приклади: *Avrupa'da otomobil üretimi 2000 – 2010 yılları arasında iki katına çıkmışken 2010 yılında satışlar, 2000 yılının % 75'i düzeyinde gerçekleşti – У той час як виробництво автомобілів у Європі між 2000 і 2010 роками зросло вдвічі, рівень продажів у 2010 році становив лише 75 % від рівня 2000 року. Mecliste detaylı detaylı görüşülen bu yasa tasarısı sonuçta onaylanmamıştı – Цей законопроект, детально обговорений у парламенті, так і не був прийнятий. Sahibinin emrini ihmal eden fabrika işçileri sendikanın çağrısı üzerine protesto eylemlerine katıldılar – Робітники заводу, проігнорували наказ власника, взяли участь у страйку.* Не зайвим також буде нагадати, що так само, як і в індоєвропейських мовах (англійській, українській), типова мовленнєва ситуація прямої допустовості може перетинатися з типовими мовленнєвими ситуаціями протиставлення дій / обставин, ситуацій тощо й відповідно реалізовуватися за допомогою протиставних сполучників і сполучникових комплексів, яких у турецькій мові є кілька: *ama (amma) – але, fakat – проте, але, ancak – однак, lakin – однак (застар.), oysa (oysaki) – між тим як, терер (meğerse, meğerki) – виявляється (що), nasıl olsa – як би там не було, ne de olsa – як би там не було, halbuki – однак (застар.), yoksa – інакше, у протилежному разі.* Безумовно, не всі з перелічених сполучників рівною мірою можуть бути задіяні для оказіональної вербалізації типової мовленнєвої ситуації, пов'язаної з прямою допустовістю.

Зауважимо, що перелічені мовні засоби на позначення описуваної типової мовленнєвої ситуації варіюють не лише за шкалою частотності, але й піддаються стилістичній диференціації. Так, описаний у п. 1 герундіальний комплекс властивий передусім офіційному стилю мовлення, натомість допустові форми з афіксом умовності (в усіх варіаціях), як й інфінітивний комплекс *–makla beraber / birlikte*, більш властиві розмовному стилю мовлення. Щодо конструкції, описаної в п. 2, то вона може вважатися стилістично нейтральною: на неї можна натрапити в текстах різних стилістичних типів і підтипів.

Типова мовленнєва ситуація “реалізація чи неможливість реалізації дії на фоні малореальної чи нереальної умови” має лише один формальний засіб мовно-мовленнєвої реалізації: умовний спосіб у комбінації з енклітикою *-da /-de*. Формально маємо справу зі складнопідрядним реченням з підрядним допусту, яке співвідноситься з описаним вище типом речення, інтегрованим на основі умовних афіксів предикативності. Відмінність полягає в тому, що у випадку реалізації попередньої типової мовленнєвої ситуації умовний афікс предикативності може додаватися до будь-якої простої часової чи іменної форми, яка необхідна за змістом (це може бути минулий категоричний або минулий суб'єктивний часи, теперішній або теперішній тривалий часи, теперішній-майбутній або майбутній категоричний часи, іменник, прикметник тощо). А афікс кон'юнктива (умовного способу) додається не до основи часу чи імені, а безпосередньо до основи дієслова, при цьому замість енклітики *-da /-de* в обох випадках може використовуватися прислівник *bile – навіть*, наприклад: *...kesintisiz ağrı kesici ilaç alsalar da ağrıları geçmez – Хай навіть вони безперервно вживають знеболювальне, проте їхній біль не мине. Gelsen de/ bile seni içeri sokmayacağı – Навіть якщо ти й прийдеши, я тебе не впушу. Uçsan da kuş değilsin – Навіть якщо ти злетіши, (усе одно) ти не птах.*

Типова мовленнєва ситуація “реалізація чи неможливість реалізації дії на фоні узагальнення обставин чи умов реалізації (нереалізації) такої дії” вербалізується шляхом поєднань питальних займенників із котроюсь із форм умови: найчастіше умовним способом, рідше – формами, утвореними умовним афіксом предикативності, що разом становлять підрядне речення узагальнювально-допустового типу у складі складнопідрядного речення. Такі речення нерідко супроводжуються узагальнюючим займенником *her* наприклад: *Her ne yapsan nafile – Що б ти не робив, усе даремно. Her nereye gitsen yine de bir yere gelemezsin – Куди б ти не йшов, все одно нікуди не прийдеши.*

Описувана типова мовленнєва ситуація безпосередньо співвідноситься з іншою типовою ситуацією – “узагальнення дії”, яка реалізується за допомогою тих самих мовних форм, проте не пов'язана з існуванням умов чи обставин, всупереч яким реалізовується чи не реалізовується

дія (тобто власне-допустовості немає); такі ситуації завжди мають паралельні варіанти вербалізації за допомогою інших формальних засобів (насамперед особових дієприкметників й утворених на їхній основі граматичних форм), порівняймо: *Ne isterse yapar = İstedigini yapar – Він робить усе, що хоче. Her nereye baksam sen orada oldun = Baktığım her yerde sen vardın – Куди б я не дивився, скрізь була ти. Her nereye gitsek bize soru yağmuru yağdırırlar = Gittiğimiz her yerde bize soru yağmuru yağdırırlar – Куди б ми не йшли, на нас спрямовувалася злива запитань.* Допустові речення найчастіше не можуть піддаватися таким трансформаціям, а якщо й можуть, то втрачається власне семантика допустовості.

Водночас у допустовому реченні поєднання питального займенника з умовною формою вищо-часових форм нерідко супроводжується формою наказового пособу від основи того самого дієслова і в тій самій особі, наприклад: *Nereye giderseniz gidin sizi yine bulurum – Куди б ви не пішли, я все одно знайду вас. Ne yaparsanız yapın işinizi yarına yetiştiremezsiniz – Що б ви не робили, роботу до завтра ви не виконаєте.*

Перспективи подальших досліджень полягають у дослідженні поняттєвих категорій сучасної турецької літературної мови зі створенням у кінцевому результаті функціонально-комунікативної граматики, яка дозволила б описати шляхи відтворення об'єктивної дійсності засобами турецької мови й відповідно поглянути на граматичну систему мови з погляду реалізації її основної – комунікативної – функції.

Література

1. Апресян В. Ю. Уступительность: языковые связи / В. Ю. Апресян // Сокровенные смыслы. Слово. Текст. Культура / [Сб. статей в честь Н. Д. Арутюновой]. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – С. 255–265.
2. Веретельник Н. В. Сложные предложения с уступительными придаточными, водимые союзами *bien, que, quique* в современном французском языке : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.05 / Веретельник Н. В. – Горький, 1972. – 232 с.
3. Евтюхин В. Б. Группировка полей обусловленности: причина, условие, следствие, цель, уступка / В. Б. Евтюхин // Теория функциональной грамматики: Локативность. Бытийность. Посессивность. Обусловленность. – СПб. : Наука, 1996. – С. 138–174.
4. Ковальова Н. О. Синтаксичні форми односуб'єктних і двосуб'єктних допустових речень // [електронний ресурс] / режим доступу : <http://litmisto.org.ua/?p=7700>.
5. Лимаренко О. А. Протиставність і допустовість як прототипові виразники контрадикторності / О. А. Лимаренко // Типологія мовних значень у діахронічному та зіставному аспектах. Зб. наук. праць. – Донецьк : ДонНУ, 2009. – Вип. 19. – С. 103–114.
6. Ляпон М. В. Смысловая структура сложного предложения и текст. К типологии внутрителистовых отношений / Майя Валентиновна Ляпон. – М. : Наука, 1986. – 260 с.
7. Печенкина Т. Г. Синтаксическая категория уступительности и формы её выражения в русском литературном языке второй половины XIX века : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / Т. Г. Печенкина. – Л., 1976. – 20 с.
8. Пономарів О. Д. Сучасна українська мова: Підручник / О. Д. Пономарів, В. В. Різун, Л. Ю. Шевченко та ін.; за ред. О. Д. Пономаріва. – 4-те вид. – К. : Либідь, 2008. – 488 с.
9. Приходько А. М. Складносурядне речення в сучасній німецькій мові / Анатолій Миколайович Приходько. – Запоріжжя : ЗДУ, 2002. – 292 с.
10. Селіванова О. О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд) / Олена Олександрівна Селіванова. – К. : Фітосоціоцентр, 1999. – 148 с.
11. Слинко І. І. Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання / І. І. Слинко, Н. В. Гуйванюк, А. А. Кобилянська. – К. : Вища школа, 1994. – 670 с.
12. Сорокін С. В. Турецька й українська мови в системі координат “ВИД – ЧАС – МОДАЛЬНІСТЬ”: Монографія / Сергій Володимирович Сорокін. – К. : Вид-во КНЛУ, 2009. – 341 с.

13. Степаненко А. А. О способах и средствах некоторых синтаксических отношений (на примере условных и уступительных отношений) / А. А. Степаненко // Лингводидактическое исследование : [сб. науч. трудов]. – М. : Изд-во МГУ, 1987. – С. 108–115.
14. Храковский В. С. Уступительные конструкции: семантика, синтаксис, типология / В. С. Храковский // Типология уступительных конструкций / [отв. ред. В. С. Храковский]. – СПб. : Наука, 2004. – С. 9–91.
15. Черникова Н. С. Уступительные конструкции: отклонение от стандарта? (на материале английского языка) / Н. С. Черникова // Язык, коммуникации и социальная среда : [сб. науч. трудов]. – Воронеж : ВГУ, 2004. – Вып. 3. – С. 163–169.
16. König E. Concessive relations as the dual of causal relations / E. König // Semantic universals and universal semantics / [ed. by D. Zafferer]. – Berlin, N.Y. : Walter de Gruyter, 1991. – P. 232–243.

Довідники

17. Лингвистический энциклопедический словарь / [глав. ред. В. Н. Ярцева]. – М. : Советская энциклопедия, 1990. – 682 с.